

Monok István

AMI HAGYOMÁNYOS ÉS AMI ÚJ A KÖNYVTÁRAK MŰKÖDÉSÉBEN

The Traditional and the New in the Operation of Libraries Today

It will take a long time for the new media to overcome the current quantitative limits of knowledge transfer that is it before the entirety of accumulated knowledge becomes available in an electronic format. At the moment, we are on the verge of gaining open access only to catalogues and bibliographies. There are, of course, other progressive examples as well. However, there is a phenomenon amongst members of the next generations who grew up with new technology a few decades ago and who consider a piece of information as such on condition it is available in an electronic format. The preservation role libraries can play in this context in the not short transition period becomes even more important with increased responsibilities. Therefore, it is vital to maintain an education for them so that they could acquire skills for using both traditional and modern tools. At a time when our libraries are doing their best to make use of modern technology as fast as they can to operate integrated library systems or a cloud platform, building databases and provide service for their readers using high-tech tools, we should not forget the fact that modern technology gave us only a tool, a tool we should learn to use. However, we should remember that this is civilisation, but not culture. In Central Europe, one should keep this in mind even more since erudite culture based on readings has a longer tradition than other areas of the world, and because the spread of new tools of civilisation is slower in Central Europe mainly due to financial reasons. A period is yet to come when these societies will no longer have culture, but will not be civilised either. The tools of modern technology will be filled with cultural contents by librarians, scholars, and enthusiastic amateurs. It is also important to note that everyone should have the right to do so, and no one should control this tool that could easily come under censorship.

Keywords: traditional, library, new, librarian

Mondhatnánk röviden azt, hogy a könyvtárak működésében semmi új nincsen. Igazunk is lenne, de az is igaz lenne, hogy ez egy meglehetősen demagóg állítás. „Alexandria óta változatlanul”,¹ igaz, de a könyvtárak munkájának minden eleme önmagában változott. Nem csak most,

¹ Vö. Monok: *Alexandria óta változatlanul*.

a 21. században, hanem folyamatosan az időben. A könyves világ is változott. A könyvkiadás, a könyvkiadók társadalmi szerepe, a könyvkiadók helye a tudományos információk rendszerezésében és a tudósokhoz való eljuttatásában. Változik folytonosan a könyvkiadók, a könyvkereskedő és a könyvtárak munkamegosztása. Napjainkban pedig – és én magam ezt csapásnak látom – a tudományos információk piacán megjelent a spekulatív tőke. A spekulatív tőkét soha semmilyen tartalom nem érdekli, és ha igaz is, hogy e nélkül a tőke nélkül nincsenek, vagy lassabban lesznek újítások, felfedezések, akkor sem kell elfogadni: az emberiségnek igazából nincsen szüksége a gyors újításokra, szétverik az emberi társadalmakat, végső soron pedig az emberiség kihalását eredményezik. Ma az egyik legjövedelmezőbb üzlet (pontosabban *business*, hiszen az üzlet is *business*-é aljasodott) a tudományos információk adás-vevése, manipulálása, hatalmi eszközként való használása.

A könyvtárak azonban ezek ellen a folyamatok ellen vajmi keveset tehetnek, nem alkalmazkodni hozzájuk pedig öngyilkosság. A továbbiakban a könyves világ aktuális folyamatairól történelmi síkra vetítetten mondom el véleményemet.

A KÖNYVES VILÁG: KÜZDELEM AZ INFORMÁCIÓ BIRTOKLÁSÁÉRT

Napjaink tudományos intézményei fenntartásában egyre nagyobb szerep jut annak a kérdésnek, hogy hogyan jutnak az intézmény dolgozói megfelelő tudományos információhoz munkájuk során, és a másik oldalon, hogy a saját tudományos teljesítményük miként kerülhet azok közé az információk közé, amelyeket más intézmények tudományosként el is kívánnak érni. A kérdés nem pusztán kommunikációtechnikai, hiszen bármennyire is tágultak az információk megszerzésének, azok eljuttatásának a lehetőségei, úgy tűnik, többféle érdek fűződik ahhoz, hogy ezeket a csatornákat ellenőrzésük alatt tartsák, illetve a tudományos információt (és az azt leíró metaadatokat) birtokolják. Aki ilyen érdekek mentén eredményeket ér el, annak a jövő hatalmasai között helye lesz. (Ahogy a korai újkorban gyarmatokat, ottani árukat és munkaerőt akkumuláltak, ma az egykori gyarmatosítók és a megjelenő arab tőke a világ információpiacát monopolizálja.) Eredményeket azonban csak akkor tud elérni, ha a tudományos információkat előállítók körében szövetségeseket talál, vagyis a tudományos világ belső hatalmi harcaiban szövetséget ajánl egyes szereplőknek, privilegizálttá téve vagy akként megőrizve egyes csoportokat. Tényként szögezhetjük le, hogy 2018-ban a világ tudományos információtömegét jellemzően nem tudományos intézmények és nem a tudomány művelőinek kommunikációs csatornáin juttatják el

egymáshoz a szereplők, hanem működik ezen információk piaca. Ennek a piacnak a monopóliumai öt-hat nagyobb kiadói – pontosabban csupán pénzügyi befektetői – csoport kezében vannak, és ugyanezek a csoportok alapjaiban befolyásolják a tudományértékelés szempontrendszerét, az egyes kiadványok nemzetközi súlyát, és ezen keresztül a kiadványokat tartalommal megtöltő intézmények és személyek tudományos sorrendjét (*ranking*) is. A továbbiakban könyvtörténészként és gyakorló könyvtárosként mondom el gondolataimat a felvetett állítások kapcsán. Ennek megfelelően megpróbálom egy történelmi változássor részeként bemutatni a mai helyzetet.

A tudományos információk generációról generációra való hagyományozásának technológiájában jelentős változás következett be a 13. században. Az addigra már működő egyetemek (Bologna, Párizs) hallgatói létszáma, a nyugat-európai városok olvasni és írni tudó lakossága akkora mennyiségi igényt támasztott a létező technológiákkal – egyházi és világi másoló műhelyek – szemben, hogy a rendszer működésképtelenné vált. A bevezetett újítás, az *exemplar* és *pecia* rendszer megszüntette a mennyiségi gátat,² de azzal, hogy az igényoldali szereplők is másolókká váltak, azok számára, akiknek fontos volt a tudományos – és általában az írásban megjelenő – tartalmak és a hagyományozási folyamat ellenőrzése, az új technológia feladatokat adott. Ráadásul a 14–15. században, mind a tömegek, mind a tudományos világ oldaláról újabb mennyiségi igény jelentkezett. A városiasodási folyamat és az ezzel együtt járó iskolázottsági szint erősödése mellett a nagyobb, paraszti tömegekben elterjedt – az egyház által leginkább eretnekségeknek mondott – szellemi áramlatok is könyv-, illetve szövegigényesek voltak. A szentek élete, a helyes, a megváltáshoz vezető út biztosításához szükséges életvitel tanácsadó könyvecskéi stb. nagy mennyiséget igényeltek még akkor is, ha ezeket kevesen olvasták fel a többieknek (az ilyen szövegek részeinek, vagy csupán a tisztelt személy képeinek birtoklása is megnyugvást hozott). A megváltó hit forrásainak nyelvi kutatása, a változó életszemlélet mellett keletkező új műfajok – városok, népek története, egyes személyek életrajza, régebbi keresztény, majd egyre inkább római, majd görög szövegek tanulmányozása, másolása, művelése a tudományos élet oldalán hasonlóan információigényt teremtett. Johann Gutenberg felfedezése tehát tényleges igényt elégített ki.³

² Ornato: *Les conditions; Medieval Book Production; La production du livre universitaire au Moyen Âge.*

³ Barbier: *A könyv története; Barbier: A modern Európa születése.*

Az újítás megszületésétől rövid fél évszázad alatt kiderült, hogy az új eszköz többre képes, mint amilyen igények kielégítésére létrehozták. A 15. század végére kiadtak minden olyan szöveget, amelyet az egyház, mint fő megrendelő, és amit az egyetemek kívántak, azokat is továbbá, amelyeket az olvasni tudók igényeltek. Nem beszélve arról, hogy a régi technológia birtoklói – a másológyműhelyek – is tovább dolgoztak. Fél évszázad alatt kialakult egy társadalmi csoport, amelynek kifejezetten anyagi érdekei fűződtek ahhoz, hogy a könyvnyomtatásban újításokat vezessen be. Elindították az anyanyelvű irodalmak, az anyanyelvű tudomány programját – ne feledjük, az 1490 és 1517 közötti időszak kiadványainak 64%-a anyanyelvű –, kialakították az illusztrált könyveket, a tudományos könyvek esetében ezt különös gondossággal tették, átalakították a könyv fiziológiáját. Címlapot terveztek, tartalomjegyzéket szerkesztettek, a szövegeket fejezetekre osztották, a Bibliáét versekre (1541: Santes Pagninus, 1541: Robert Estienne), tárgy- és névmutatókkal zárták a köteteket. Kezdeményezték a biográfiák és bibliográfiák kiadását, kiadói katalógusokat adtak ki a saját könyveikről,⁴ és a tudományos témákat illetően nemzetközi könyvvásárokat kezdtek szervezni (Frankfurt am Main, Leipzig). Ezekkel az újításokkal biztosították a szövegek újbóli és újbóli kiadásának szükségességét és első sorban eladhatóságát.⁵

Két évszázad múltán, a nyomtatás gépesítésével is létező társadalmi igényt elégitettek ki. Az olvasni tudó személyek, és a tudományos műhelyek számának látványos növekedése igényelte a nem rongy alapú papír, és a gépi nyomtatás feltalálását. Ahogy a tudós levelezések sem voltak már elegendőek a tudományos információk kicserélésére, emiatt és ehelyett elterjedtek a tudományos folyóiratok. Az újítások azonban lehetőségükben messze túlnőttek az igényeket. Elkezdődött a versenyfutás azokról a tudományos intézményekért, amelyek az új eredményeket az egyes kiadóknál adták ki (és csak annál), és elkezdődött ezzel párhuzamosan az új információs vállalkozások sora is, új tudományos könyvsorozatok, bibliográfiák jelentek meg. Fontossá vált a nemzetközi bibliográfiai rendszerek tudományszakonkénti felépítése és egyes kiadókhöz való kötése.

Az elektronikus bibliográfiai adatbázisok elterjedése, majd az internet megjelenése újabb kihívás volt a kiadóknak, és ráadásul az a tény, hogy az 1970-es évek elejétől ezeket az adatbázisokat könyvtárak hozták létre, külön színezi a képet. Különös hangsúly esett/esik tehát a hatalmi helyzetben lévőkkel kialakított viszonyra.

⁴ Serrai: *Storia della bibliografia*.

⁵ Febvre–Martin: *A könyv születése*.

Ez az utóbbi szempont mindig is fontos volt a könyvkiadás – mostantól a tudományos könyvkiadás kérdésre szorítkozok – történetében. A 13. században élt még a világi és az egyházi hatalom megosztásának kompromisszuma. A tudományos kérdésekről az egyház mondott hatalmi oldalon véleményt, a világi hatalom csak asszisztált az egyes vitás kérdések rendezésében. Amikor az említett *exemplar* és *pecia* rendszert kialakították az egyetemi világban, a könyvkiadói, illetve könyvkereskedői oldalt szétválasztották egy *librarius*, illetve egy *stationarius* körre. A *librarius*, a világi könyvkereskedő nem adhatott ki új tudományos könyvet, csupán kereskedhetett azokkal. Így ő csak antikváriusi szerepkörben létezett a tudományos könyveket illetően. A *stationariust* kötelezték az egyetem törvényeire való eskütételre, cserébe viszont jelentős adókedvezményt kapott.

A könyvnyomtatás elterjedése komoly hatalmi bonyodalmakat okozott. A *privilegiumok* rendszerével ugyan sokakat az egyházi vagy a világi hatalmi szereplőkhöz lehetett kötni, de ez az eszköz nem bizonyult elégségesnek az információk áramlásának ellenőrzésére (az *Index librorum prohibitorum* megszervezése – kijelölt egyetem [Párizs, majd Köln], és az *index* kiadása – sem volt elegendő). Komoly nyeresége volt egy-egy nyomdásznak, kiadónak akkor, ha valamely tömegterméket csak ő állíthatott elő – szertartáskönyv, iskolai tankönyv stb. –, de a tudományos könyvek esetében mindenképpen más szubvencióra is szükség volt a nyereség biztosításához. A másik megoldás az volt, ha a kiadó kínálatában más, a világi vagy egyházi hatalom által előnyben részesített kiadványok is megjelentek, és ezek hasznából a kiadó akár saját tudományos profilt is kialakíthatott magának. Ahhoz azonban, hogy a kiadói világ függetlenedjen – első sorban az egyházi – hatalomtól, komolyabb pénzügyi háttérre volt szükség. Arra továbbá, hogy a nyomdász-kiadó-kereskedő először kiadó-kereskedő-nyomdásszá váljon, majd a szerepek elváljanak egymástól. A nyomdász azt nyomtatta, amire megbízást kapott a kiadótól, és már a 17. században megjelentek a csak könyvkereskedéssel foglalkozó vállalkozások. A nem csak könyvkereskedelemmel foglalkozók pénzügyi megerősödése után voltak, akik elkezdték felvásárolni a jól jövedelmező könyvkiadókat, és a kereskedői kapcsolati rendszerükkel – gyakran a világi hatalommal is szövetkezve – a háttérben újabb anyagi eredményeket értek el. Szélsőséges példaként említem Jean d’Houry (meghalt 1678) esetét, aki monográfiája véleménye szerint⁶ egy félanalfabéta gazdag kereskedőként, jól házasodva megszerzett egy kis kiadót, amely a Sorbonne Orvosi Karának tézisfüzeteit adta

⁶ Boyer: *Une dynastie de libraires-imprimeurs*.

ki, néha tudományos munkákat is. Ez a kiadó a 18. század közepére már kiváló tudományos kiadó lett, főként orvostudományi arculattal, és a Királyi Almanach privilegizáltja. Virágzása a Francia Forradalommal múlt el, patrónusaik hatalmával együtt.

A Francia Forradalom valóban megszüntette az egyház tudományos monopóliumait, helyet adva más társadalmi csoportoknak. Ezek, társadalmilag jól meglapozott ideológiák mentén, de saját szűkös és legtöbbször önző anyagi érdekeiket szem előtt tartva cselekedtek, és cselekszenek ma is. Kétszáz év távlatából már vizsgálható a kérdés, vajon egy jobb rendszer jött-e létre akkor, vagy csupán hatalmi átrendeződés történt.⁷ A jobb vagy rosszabb kérdés persze maga is olyan, amely csak hosszú magyarázatokkal tehető fel. A létrejött „szabadabb”, főként szabadabb vállalkozói világ nagyjából úgy viszonyul az eredeti eszmékhez, mint az egyház a hithez vagy a valláshoz. Ha intézményi érdekei kívánják, akkor összhang mutatkozik a hármasságban, ha nem, akkor az intézményi érdekei szerint cselekszik. Ahogy ma a szabad sajtó birtoklói vagy a tudományos információs bázisok tulajdonosai. Ha a mai Európai Közös Piac – Európai Uniónak nehezen nevezhető – irányító szerveinek és ez utóbbiak viszonyát vélelmezzük – sajnos a vizsgálathoz nem eléggé transzparens a rendszer –, akkor a nagy kutatási infrastrukturális alapokhoz való hozzáférésben megvannak a korszak Houry-jai, vagyis azok a nagy vállalatcsoportok, akik nagyban befolyásolják a kiadások tartalmát és a tudományos intézményi hálózatok tagjainak lehetőségeit (a *Királyi Almanach*-ot ma sem akárki adhatja ki).

Lássuk azonban ezt a folyamatot még két szempontból. Az egyik a tudományos információkat előállítók körének, vagyis az értelmiségi csoportoknak a viselkedése a folyamatosan kialakuló információs hatalom szereplőihöz való viszonyukban, a másik pedig ezen szereplőknek a törekvése a mindenkori tartalomhoz való hozzáadott értékek megteremtésében.

A középkori egyetem professzorai közül kiválasztottak ellenőrizték a *stationarius* által előállított *exemplart*, mielőtt azt (*peciánként*) másolhatták a diákok. Aki ezen kiválasztottak közé került, befolyásolhatta a tananyag tartalmi összetételét, vele a többieknek érdemes volt jó viszonyt ápolni. A város könyvkiadói pedig azért keresték társaságát, mert általa *librariusból stationarius*sá válhattak. Párizsban ez a „közeledés” olyan eredményt hozott, hogy csaknem minden könyvkiadó, -kereskedő felelőséget vállalt az egyetem törvényeire. Az átlagos egyetemi oktató pedig a

⁷ Barbier–Bertho Lavenir: *A média története*.

professzori körhöz és a *stationarius*hoz is kénytelen volt igazodni, ha azt akarta, az ő könyve is tananyag lehessen.

A könyvnyomtatás nagyobb ígéret volt a korszak értelmiségije számára, és ennek megfelelően a könyvkiadó szerepe is erősödött. Itt már nem egyszerűen az egyetemi tananyaggá válás volt a tét, hanem az, hogy a tudományos könyvpiacra kerül-e a munkájuk eredménye. És ennél is fontosabb eszmény megvalósulását várták a nyomtatástól: a szövegeknek a másolási hibáktól való védelmét. A 15. század második felének humanistái közül sokan hittek abban, hogy alkalom adódott a teljes ókori és korai keresztény szövegkorpusz rendbetételére. A lelkesedés, a tudományos program megvalósításának a szándéka jelentős haszonhoz juttatta a nyomdászokat, kiadókat. A szerző már akkor sem kapott a munkájáért pénzt, és – kapcsolati lehetőségüktől függően – segített a kiadványok mecénásainak a felkutatásában. A mecénatúra akkor is elsődlegesen a kiadó hasznát növelte. Az értelmiségiek szívesen csatlakoztak a fordítói programhoz, így az nem csupán vállalkozói program maradt, társadalmiasult, és nem kevésbé járult hozzá a protestáns reformáció előkészítéséhez.

Az újabb és újabb szövegkiadások új forrásainak, újabb kéziratvariánsok felkutatásában a szerzői kör kapcsolati hálója működött, hiszen ők ismerték a könyvtárakat, egymás érdeklődését és a könyvtárosokat. A jól használható könyvek megszületése, amelyeket nem kellett már szóról szóra elolvasni, hogy megtaláljanak bennük valamely szövegrészt, amely éppen akkor érdekelte őket, a szerzői közösségek tagjainak érdeke volt ugyan, de a közvetlen, összegszerűen kifejeződő haszon a kiadói oldalon realizálódott.

Az anyanyelvűség nem egyszerűen kulturális vagy tudományos kérdés volt. A világi hatalom felismerte benne azt, hogy az alattvalókat már nem csak a vazallusi kötelék és az egy valláshoz tartozás kötheti össze, hanem az egyes kulturális közösségek anyanyelvi alapon is összetartozónak tudják magukat. A kiadói világ így kerülhetett az egyházi hatalommal egyre inkább szembenálló világi hatalom oldalára szövetségesként. De azok a szerzők is ezen az oldalon álltak, akik azt akarták elérni, hogy az egyházi kánonokkal nem egyező kérdésfeltevésnek is meglegyen a tudományos szabadsága. Giordano Bruno megégetése után, a Galilei-per idején Franciaországban le is zajlott az első libertinus vita (Guez de Balzac), ami a tudományos libertinizmusról szólt, és hozzájárult ahhoz, hogy a racionalista filozófiai gondolatok eljussanak a rendszerré válásig.⁸

⁸ Bombart: *Guez de Balzac et la querelle des Lettres*.

A könyvkiadó a Felvilágosodás felé haladó értelmiségiek szövetségese volt általában, és sokan, sokat anyagilag is áldoztak azért a célért, hogy – a világi hatalomhoz közelebb kerülve – az egyház tudományok feletti ellenőrzési lehetőségeit gyengítsék. A folyóiratok az akadémiai akták megszületésében is úttörő szerepet vittek. Az ő kereskedelmi kapcsolataik mentén terjedtek el ezek a „nyílt levelek”, hiszen a tanulmányok levelek, amelyekben sokaknak írunk egyszerre.

A tudományos információknak a hatalmi szintéren való szabad mozgáshoz a könyvtáros világ a 15. század végétől járul hozzá aktívan. Johannes Trithemius (1462–1516) bencés szerzetes könyvtárosként alkotta meg úttörő bibliográfiáját, még kéziratos sokszorosításra szánva. Conrad Gessner (1516–1565) természettudósként alkotta meg *Bibliotheca univesalisát*, de Josias Simler (1530–1576), a helytörténész tudósként, könyvtárosként egészítette ki azt, utat mutatva a szaktudósoknak és a könyvtárosoknak egyaránt a biobibliográfiai számbavétel fontosságában. A 17. század közepén, a könyvtártudomány megalapozója, Gabriel Naudé (1600–1653) fiatalon írta *Advis pour dresser une bibliothèque* című művét (1627), amelyben a könyvtári nyilvánosság gondolatának humanista és protestáns eredményeit összegezte. A könyvtári gyakorlatban kiválóan használható kézikönyv egyben – ma úgy mondanánk – az *Open Access* melletti hitvallás. A tudományos alkotás lehetetlenségét említi abban az összefüggésben, ha az elmúlt idők eredményeihez nem teljes mértékben férhetnek hozzá a kortárs kutatók.

A 17. század első harmadát követő másfél évszázad elegendő volt egy, a tudományos szkepticizmusból kilépő, nemzetköziesedő közösség számára, hogy megalkossa a Nagy Francia Enciklopédiát. Azt a közös munkát, amelyhez sokan az általuk legjobban ismert szűk terület legmodernebb eredményeit foglalták össze. Ez – a kiválóan szervező katolikus egyház elsőrangú intézményének (*Collegio Romano*) működése ellenére, és amellet – azért volt lehetséges, mert az együttműködő értelmiségi körök mögött egy, az egyházi hatalom túlterjeszkedésének megakadályozásában érdekelt világi hatalommal jól együttműködő kiadói világ állt. És erre a kiadói világra számítottak akkor is, amikor a gépi nyomtatás feltalálása által addig soha nem képzelt példányszámban sokszorosítható tudományos sorozatokat indítottak, a 19. század elején. Ekkorra már újraolvasták a hagyományt, újraindíthatták az ókori világ szövegeinek kritikai kiadássorozatait, immár integrálva a zsidó hagyományokat a kereszténnyel. Többedik újraolvasás volt ez, sokadik „kritikai” kiadás, a felfedezések által meghaladottá tett tudományos rendszerek is újjászülettek. A 19. század végén Oswald Spengler (1880–1936) joggal hihette,

hogy az európai kultúra megszűnt, immár a civilizációs korszakát éri.⁹ Olyan gazdálkodási mechanizmusokat hozott ugyanakkor létre, ami eredményeinek eladására sarkall, és ezzel az eladott termékkel fogja majd a többi kulturális kör Európát lerombolni.

Az informatikai eszközök adta lehetőségek az európai, de immár a világ értelmiségijeinek azt az ígéretet hordozzák, hogy a tudomány teljessége áttekinthető, a tudományos eredmények, a teljes kulturális hagyomány megismerhető, együttesen – digitális másolatukban – elemezhetőek, nagyszerű szoftvereszközökkel. Az a kiadói világ ugyanakkor, amelyik az értelmiség nagy szövetségese, ma éppen úgy veszélyeztetve érzi magát anyagi érdekeiben, mint ahogy a másoló céhek – joggal – féltették helyzetüket a könyvnyomtatástól. A hagyományos kiadóknak a másik szövetségese a könyvtárosok közössége. Hiszen a tudományos hagyomány dokumentálását hangyaszorgalommal, rendszerességgel a könyvtárosok végezték el, és tegyük hozzá, végzik ma is, sokszor az immár elkülönült információüzleti szereplőkkel párhuzamosan.

Az *internet business* ma nagyobb, mint az *egyházi business* volt valaha is. Szereplőinek semmivel sincsen tisztább vagy önzőbb szándéka, mint amilyen az egyháznak mint intézménynek volt a középkorban vagy a korai újkorban (amiért meg kell szüntetni a világi hatalommal való összefonódottságát). Ezek az üzleti szereplők hatalmas hozzáadott értéket hoznak létre, és ennek pénzügyi megtérülését elvárják. A kérdés az, hogy a tudományos információknak az a köre, amelyet ők most forgalmaznak, mennyiben az övék (erkölcsileg és jogilag), és mennyiben pusztán másolatai a megelőző évszázadok tudósi alkotásainak, illetve könyvtárosi rendszerező tevékenységének. Ma a világ tudományos információinak csaknem 90%-a az Elsevir, a Thomson Reuters, az EBSCO és a ProQuest tulajdona. Elérkeztünk arra a pontra, hogy a ProQuest, elsőként a nagy pénzügyi befektetői csoport köréből, megvásárolta a leginkább használt könyvtári integrált szoftvereket forgalmazó céget. Így teljes országos katalógusok, a rendszert használó országokban, a könyvtárakban épített valamennyi adatbázis valamennyi rekordja egyetlen megaadatbázisba kerül. Vannak olyan szempontok, amelyek szerint ez egy jó dolog. Az információ – és immáron ellenőrzött információ (vagyis nem olyan, mint a Google információ-vagyona) – ilyen méretű koncentrációja azonban visszaélésekre is alapot adhat.

Fontos magyar szempont lehet a tudományos, illetve kulturális örökség elbirtoklásának folyamata (nem mindegy, hogy *Hungaria* [= a Magyar

⁹ Spengler: *A Nyugat alkonya*.

Királyság] öröksége közös örökségként vagy szlovák, román, szerb stb. örökségként jelenik-e meg). Azt láthatjuk, hogy a közép-európai országok tudományos információi közül a magyarországi a legkevésbé jelenlévő a nemzetközi adatbázisokban. Ennek oka nem az illető vállalkozások magyarellenessége, sőt, ők maguk sem értik, hogy miért nem lép ez ügyben a magyar tudományos közélet (a politikumtól már nem is várnak semmit). A legfőbb ok ugyanis az a konzervativizmus, amely főleg a bölcsész- és társadalomtudományokat jellemzi az informatikai eszközök használatában (ideértve a tájékozódást is). Passzív rezisztencia? Az is lehet, de amint a nagypolitikában kicsiként való ugrálásunknak, ebben a kérdésben is csak hátrányunk születik. Amíg a legkisebb romániai város múzeumi évkönyvei is ott szerepelnek a minősített lapok közt, a magyar tudományosság másfél száz éves folyóiratai nincsenek. Lehet ellenállni, de jelen nem lenni nem lehet.

Azért is ellentmondásos a jelenlétünk, távolmaradásunk, mert napjaink tudományos *ranking*-folyamatai megerősítésében is vannak szövetségesei a kiadói vállalkozásoknak. Értelmiségi oldalon a tudományos minőségbiztosítási törekvések érdeke találkozik az övékével. Való igaz, a komolyan ellenőrzött tartalmú tudományos lapok vitathatatlan minőséget képviselnek. Képviselik ugyanakkor az ellenőrzésben résztvevők privilegiált helyzetének megőrzési lehetőségét. „Hogy mi a tudományos, vagy ki a tudós, megmondom én!”-lehetőség biztosítása bárkinek, rossz szájját hagy maga után („Wer Jude/Ausländer/uzw. ist, bestimme ich!”). Az új, friss szellemű lapok indulása megnehezedik, nagyon nehezen tudnak jó kéziratokat szerezni, hiszen az előbbieken jellemzett kereskedői világra az ő érdekeiket követő tudományértékelő rendszerek is megszülettek.

Az Ancien Régime végén forradalom volt. Véres forradalom. Ez kellett az akkori hatalmi összefonódás hol megszüntetéséhez, másutt gyengítéséhez. Most elindultak az *Open Access*, *Open Data* mozgalmak. A kérdés az, hogy lesz-e a világ vezetőiben annyi bölcsesség, a tudományos világ szereplőiben állhatatosság, a kiadói világnak álcázott befektetői körökben annyi mértékletesség, hogy a tudományos kutatás szabadsága, a tudományos információkhoz való hozzáférés esélye megmaradjon.

A KÖNYVTÁRAK: AZ ÖRÖKSÉG ŐRZÉSE ÉS KORSZERŰSÉG

A könyvtárosnak, akárcsak a pedagógusnak a történelem minden korszakában alapvető problémája volt az – s ez a probléma meg is maradt –, hogy a megszerzett ismeretei közül melyek azok, amelyek feltétlenül átadandók a következő generációnak. Még pontosabban az, hogy melyek azok, amelyeket már *nem* biztos, hogy tovább kell hagyományoznia.

Voltak persze pillanatok a történelemben egyes népeknél, amikor a társadalom intézményesen próbálta ezt a kérdést szabályozni. Az egyik leginkább hagyományörző kultúrát megteremtő zsidó nép olvasmánytörténetéből például már a 3. századtól maradtak fenn olyan emlékek, amelyek az olvasást tartalmi szempontból úgy szabályozták, hogy két új könyv megismerése, elolvasása után feltétlenül el kell olvasni egy régi szerző munkáját is.¹⁰ A hagyomány, az elődök ismereteinek életben tartása és továbbadása hangsúlyos eleme volt oktatási rendszerüknek, illetve azoknak az intézményeknek, amelyek az írás és olvasás elterjesztésére voltak hivatva.

Az ezredvégen, az elmúlt néhány évtizedben lejátszódott kommunikációs technikai forradalom átélői történelmi analógiát keresve joggal utalnak vissza a 15–16. századra, a nyomtatott könyv megjelenése és társadalmiasulása korszakára. A 16. században, amikor az európai népek felfedezték maguk számára a Földet, és az információk olyan mennyiségének kellett volna helyet találni az azt megelőző korok tudományrendszerében, hogy az már lehetetlenné vált, akkor az a kérdés, hogy a továbbhagyományozás sorában melyek az elhagyható ismeretek, különös élességgel vetődött fel. Számos eleme felidézhető eme értelmiségi vívódásnak, amelyek közül talán az egyik legfontosabb az ismereteknek egy újfajta logikai rendszer mentén való elrendezése volt, az arisztotelianus logika egyeduralmának megszüntetése.

A könyv történetében is nyomon követhető ez a változás.¹¹ A 16. század folyamán alakult ki az a könyvforma, amely a használóját már nem kötelezte a betű szerinti végigolvasásra ahhoz, hogy egy információt elérjen. A címlap, a tartalomjegyzék, az egyre tökéletesedő indexek sora jelzi ezt a változást. Ezzel párhuzamosan robbanásszerűen megnőtt azoknak a műfajoknak a száma, amelyek a megelőző korok gondolatkinsét már nem az egyes művek egyre jobb kiadásával és nagypéldányú elterjesztésével látta megoldhatónak, hanem különböző szempontú válogatással. Gondoljunk a *flores*, a *loci communes*, a *thesaurus*, az *adagia* stb. műfajára. A modern lexikográfia és a bibliográfia is a 16. században alakult ki, illetve teremtette meg a mai formák alapjait. A felgyorsult ismeretbővülést és információáramlást jól jelzi, hogy az enciklopédiáknak egy egészen új rendszere alakult ki a 17–18. század folyamán. Nem kellett tehát erre újabb évszázadokat várni, az átalakulás folyamatos volt és felgyorsult.

¹⁰ Vö. Blau: *Az óhéber könyv*.

¹¹ Vö. Barbier: *Histoire des bibliothèques*.

A 15–16. század humanistái vagy a 18. század tudományos akadémiáinak tagjai, de még a 19–20. századi tudós társaságok tagjai sem álmodhattak arról, hogy egy-egy szerző gondolatai genezisének elemzéséhez vagy a filológiai munkához olyan eszköz állhat rendelkezésre, mint mondjuk a *Biblia* vagy a *Patrologia Latina* CD-ROM formájú kiadása és internetes egyszövegű lekérdezhetősége. De azt sem teheték meg, hogy egy-egy tudományos probléma vizsgálatokor asztaluknál ülve e-mailen értekezzenek más városban, más országban vagy más földrészen élő kollégájukkal. Az igény természetesen megvolt. Jól mutatja ezt a tudós levelezésnek mind irodalmi műfajnak az elburjánzása és már a korban, a levélírók életében történő kiadása is.

Azonban már a 16. században is felmerült egyszerű, majd tudományos kérdésként is az, hogy az az olvasó, szerző, tanár vagy könyvtáros, aki az egyes művekben csak az indexek alapján egyes tárgyra vagy személyre keres, nem ismerheti meg magát a művet, és gyakran úgy történik hivatkozás az egyes régebbi korokban alkotókra, hogy azoknak a gondolatát nem megismerve, hiteltelenül és hibásan hagyományozzák tovább. Ez a kérdés folyamatosan foglalkoztatta a tudósokat annak ellenére, hogy az eszközeik az egyes életművek megismerésére egyre tökéletesebbé váltak, és ebben az eszköztárban a könyvtárak egyre nagyobb szerepet kaptak.

A könyvtárak állandóan alakuló rendje,¹² a könyvek feldolgozottságának formája és mélysége nagy segítsége volt és maradt az olvasónak, függetlenül attól, hogy az milyen céllal olvas: tudományos munkát végez, vagy csak egyszerűen kikapcsolódni szeretne.

Napjaink változásai előadásom témájának szempontjából különösen sok és összetett problémát hordoznak. Még hosszú időnek kell eltelnie addig, amikor az új médiumok tényleges és potenciális lehetőségei az ismeretek átadhatóságának mennyiségi korlátait ledöntik, tehát addig, amíg a felhalmozott ismeretek teljessége elérhetővé válik elektronikus formában. Ma még jobbra csak a katalógusok és bibliográfiák elérhetőségének kezdetein vagyunk, párhuzamosan természetesen a más előremutató példák jelenlétével. Már ma is mutatkozik azonban az a jelenség, hogy a következő generációk tagjai, akik együtt nőttek fel a néhány évtizede még új eszközzel, csak az olyan információt tekintik információnak – vagyis áthagyományozott ismeretnek –, amely elektronikus formában elérhető. Jól mutatják ezt azok a vizsgálatok, amelyek az egyetemi hallgatók szemináriumi és szakdolgozatainak irodalomjegyzékeit, citátumait elemzik. Egy közepesen gépesített könyvtárban már nehezen vehető rá a hallgató a

¹² Chartier: *Culture écrite et société: L'ordre des livres*.

cédulakatalógus használatára – amellyel ma még a több információ érhető el –, és a könyv formában megjelent bibliográfiákat sem nagyon szívesen veszik kézbe (sajnos az oktatás folyamán nem is hallanak létükről). Miután a mai egyetemisták lesznek a jövő értelmisége, így a tanárok és könyvtárosok is, számukra ez a szűken áthagyományozott ismeret marad az áthagyományozandó információ.

A könyvtárak és a könyvtárosok értéke, hagyományozó szerepe ebben a helyzetben, a nem rövid átmeneti korszakban határozottan felértékelődik, felelősségük megnő. Éppen ezért fontos a könyvtárosok képzésében a hagyományörző és a modern eszközökkel szolgáltatói tudó jelleg együtt tartása. Ezért veszélyes az a tendencia, amely lehetővé teszi immár a könyvtárosnak mint egyetlen szaknak a létét. Természetesen tudjuk, hogy a jelzett művelődéstörténeti folyamatokkal párhuzamosan az egyes szakmák elhatárolódtak egymástól, szakmajellegük sajátos és önálló képzést igényel, ha színvonalas kíván maradni. De a könyvtáros ebben is hasonlít a pedagógusra, a könyvtár az iskolára: ahogy nem létezik tanár mint szakma, úgy – és csak ebben az értelemben – könyvtáros sem létezik mint szakma. A tanár mesterséghez számos módszertani, pszichológiai stb. ismeretet el kell sajátítani, de ha elsajátította valaki, akkor a legjobb esetben arra lesz képes, hogy tudja, hogy hogyan kellene tanítania, ha ő maga tudna valamit. Történelem-, matematika-, kémia- és irodalomtanár létezik tehát, tanár önmagában nem. Ebből a szempontból nézve a könyvtárosnak sem szabad csupán a saját maga mesterségét ismernie professzionálisan, ki kell egészíteni ezt valamilyen más szakismerettel. Azért kell ezt tennie, mivel a könyvtáros ismereteket rendszerező ismeretei, információkat tároló, rögzítő és kiadó (szolgáltató) eszközei egyre tökéletesednek, és ezen tökéletesedés folyamatában kialakult egy szaktudomány, amit könyvtártudománynak nevezünk. Ennek belterjes művelésére szükség van, de belterjes alkalmazása hallatlanul veszélyes.

Akkor tehát, amikor könyvtáraink, így a mi könyvtárunk is igyekszik minél nagyobb gyorsasággal a modern technika megteremtette lehetőséggel élni, integrált könyvtári rendszert működtetni, ezt kiegészítve számos, a könyvtárosok által fejlesztett adatbázist építeni és ebből szolgáltatói, nem szabad szem előtt téveszteni azt, hogy a modern technika csupán eszközt adott a kezünkbe. Olyat, amelyet meg kell tanulnunk kezelni, de tudni róla: ez a civilizáció, de nem ez a kultúra. Közép-Európában ez azért is fontos állandóan szem előtt tartani, mert itt az eruditív, az olvasmányokon alapuló kultúrának nagyobb hagyományai vannak, mint számos más területén a világnak, és az új civilizatorikus eszközök elterjedése – főként anyagi okokból – lassúbb. Várható tehát egy

olyan korszak, amikor élesen fogalmazva ezek a társadalmak már nem lesznek kulturáltak, de még nem is civilizáltak.

A kulturális tartalommal a modern korszak eszközeit a könyvtáros, a tudós, a lelkes amatőr tölti majd fel. És fontos azt is szem előtt tartani, hogy mindenkinek joga van ezt tenni, és senkinek sem szabad ezt az egyébként könnyen cenzúrázható eszközt uralnia. Umberto Eco könyvtárosa *A rózsza* nevében el tudta érni, hogy Arisztotelész *Poeticájának* csak töredéke hagyományozódott tovább. Legyünk büszkék könyvtárosként erre, mert mutatja szakmánk erejét. Most más, jobb, tökéletesebb, ördögibb eszközeink vannak ilyen könyvtárossá válni, de ne feledjük el, a felelősségünk is nagyobb.

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- Barbier, Frédéric – Bertho Lavenir, Catherine: *A média története Diderot-tól az internetig*. Budapest, Osiris, 2004.
- Barbier, Frédéric: *A könyv története*. Budapest, Osiris, 2005.
- Barbier, Frédéric: *A modern Európa születése. Gutenberg Európája*. Budapest, Kossuth, 2010.
- Barbier, Frédéric: *Histoire des bibliothèques. D’Alexandrie aux bibliothèques virtuelles*. 2. éd., revue et augmentée. Paris, Armand Colin, 2016 (Collection U: Histoire).
- Blau Lajos: *Az óhéber könyv. A héber bibliakánon: adalék az ókori kultúr-történethez és a bibliai irodalomtörténethez*. Budapest, Logos, 1996 (Historia Judaica 2.).
- Bombart, Mathilde: *Guez de Balzac et la querelle des Lettres. Écriture, polémique et critique dans la France du premier XVIIe siècle*. Paris, Honoré Champion, 2007 (Lumière classique).
- Boyer, Anne: *Une dynastie de libraires-imprimeurs de médecine à Paris: les d’Houry (1649–1790)*. Thèse présentée pour le doctorat de l’École pratique des hautes études, Paris, 2014.
- Chartier, Roger: *Culture écrite et société. L’ordre des livres. XVe–XVIIIe siècle*. Paris, Albin Michel, 1996 (Collection: Histoire).
- Febvre, Lucien – Martin, Henri-Jean: *A könyv születése. A nyomtatott könyv és története a XV–XVIII. században*. Budapest, Osiris, 2005.
- La production du livre universitaire au Moyen Age. Exemplar et pecia*. Actes du symposium tenu au Collège San Bonaventura de Grottaferrata en mai 1983. Textes réunis par Louis J. Bataillon, Bertrand G. Guyot, Richard H. House. Paris, CNRS, 1988.
- Medieval Book Production. Assessing the Evidence*. Ed. by Linda L. Brownrigg. Oxford, OUP, 1990.
- Monok István: Alexandria óta változatlanul. Nemzeti könyvtár a változó időben. *Könyv, könyvtár, könyvtáros*, 9 (2002), Nr. 1. 5–10.

Ami hagyományos és ami új a könyvtárak működésében

- Ornato, Ezio: *Les conditions de production et de diffusion du livre médiéval (XIIIe-XVe siècles) [Quelques considérations générales]*. In: *Culture et idéologie dans la genèse de l'état moderne*. Ed. par le CNRS. Rome, 1985 (Publications de l'École française de Rome 82.), 57–84.
- Serrai, Alfredo: *Storia della bibliografia*. Vol. 1–8. Roma, Bulzoni, 1988–1997.
- Spengler, Oswald: *A Nyugat alkonya*. 1–2. köt. Budapest, Kossuth, 2017.